

**Олександр Безносюк,
Тетяна Спіріна,
Клавдія Дубич**

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Сучасний стан розвитку суспільства характеризується значними змінами як у соціально-економічній, так і культурно-освітній сферах життя України. У зв'язку з цим Державною національною програмою «Освіта (Україна ХХІ століття)» пріоритетними визнано гуманізацію та гуманітаризацію системи освіти, що має сприяти вихованню й розвитку духовної культури молоді. Основні напрями розв'язання проблем освіти молоді в цілому та виховання, зокрема, накреслено в Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, де задекларовано, що освіта України ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності.

Поняття цінності є одним із найважливіших понять, що дозволяє не лише пояснити дії людини, але й зрозуміти її внутрішній світ, наблизитися до розгадки індивідуального та колективного цілепокладання. Головна складність класичної аксіології полягає у вирішенні питання про природу цінностей, співвідношення об'єктивного та суб'єктивного у цінностях. Сучасна філософія, соціальні та гуманітарні науки більшою мірою приділяють увагу механізмам формування цінностей, їх трансформації та впливу на вчинки людини. Особливо значущою проблема цінностей є в педагогіці, соціології та психології тому що саме цінності визначають напрями та мотиви людської діяльності.

Предмети та явища навколишнього світу мають цілий ряд об'єктивних характеристик, котрі є певною основою для їх оцінки. Будучи внесеними в індивідуальну та колективну діяльність, предмети вступають у певні відносини з людьми, або заважають реалізації їх інтересів, або допомагають їм. Це неминуче несе за собою суб'єктивну компоненту, яка є в оцінці.

Світ людини – це сукупність речей, подій та явищ, котрі вона виділяє із зовнішнього світу, набір значень та понять, на які вона звертає увагу. Таким чином, цінності можна визначити як те, що є важливим та дорогим для того, хто робить їх оцінку. І тут виникає неминуча спокуса вважати цінності чимось суб'єктивним, залежним від вільного вибору.

Співвідношення об'єктивного та суб'єктивного як особлива проблема змінюється в рамках діяльнісного підходу, що дозволяє розглядати систему цінностей як результат міжіндивідуального цілепокладання, який здійснюється за законами соціокультурної еволюції. Оцінка предметів та явищ навколишньої дійсності здійснюється з метою встановлення їх значимості для людини, тобто їх відповідності персональним та колективним потребам.

Можна сказати, що в цінностях переважає момент об'єктивного, тоді як в оцінці – суб'єктивного. Оцінювання, або суб'єктивне встановлення цінності, є складний процес, в ході якого відбувається включення речей та явищ зовнішнього світу у символічний універсум людини. На певному етапі історичного розвитку з'являються духовні цінності, котрі відіграють не менш важливу роль у житті суспільства, ніж вихідні матеріальні цінності. Сучасна людина вимушена вибудовувати гармонійні співвідношення між цими двома видами цінностей.

Не слід забувати, що духовні цінності мають свою специфіку, тобто суттєво відрізняються від матеріальних або практичних. Розрізнення матеріальних та духовних цінностей не є єдиним, існують і інші основи для їх класифікації. Так, Р. Апресян [1] пропонує розрізняти цінності а) за змістом: насолода, користь, слава, влада, добро, щастя та ін.; б) за знаком: позитивні та негативні (слава – ганьба, користь – шкода та ін.) і таке інше. Однак розрізнення цінностей на духовні та практичні є фундаментальним. Справа в тому, практичні або матеріальні цінності – це не обов'язково матеріальні речі. Практичними називаються цінності, котрі відповідають меті виживання у вузькому та широкому значенні слова (їжа, дах над головою, організований побут та відпочинок). Духовні цінності – це мета, пов'язана із реалізацією людиною особистої природи та значення, набуттям життєвих понять або правди.

Ціннісні орієнтації складають не лише корисну для людини здатність орієнтуватися у світі, приймати корисні або ефективні рішення. Потреба у системі цінностей та ціннісних орієнтацій є невід'ємною рисою людської екзистенції.

Велика соціальна роль цінностей, або система цінностей, прийнятих суспільством та закріплених у культурі, формує інституціональні порядки, правила поведінки та соціальні норми. Поняття цінностей відіграє у концептуальному фундаменті сучасної соціології та соціальної філософії системотворчу роль, а аксіологія – наука про цінності – виділилась у самостійну галузь соціально-гуманітарного знання. Основоположником аксіології по праву вважається Й. Кант, який протиставив цінності буттю як належне – суцшому. У своїй філософії він намагався подолати характерне для попередньої етики ототожнення буття та благ. Крім того, німецький філософ розробляв концептуальне протиставлення світу природи та світу моралі. Першому він приписував жорсткий детермінізм, тоді як іншому – вільне цілепокладання. Кант відмічав, що цінності не володіють буттям, тому що вони є потреба або норма [2].

Зв'язок між поняттями норми і цінності досліджував Л. Дюмон. У своїй доповіді «Уявлення про цінності у сучасному та традиційному суспільствах» він відмічав: «Ми розділяємо науку, естетику та мораль. І природа нашої науки така, що саме її існування експліцирує (витягує) або скоріше імпліцирує (втягує) розподіл між істиною, з одного боку, красою та благом, з іншого, і зокрема, між побутовою та моральною цінністю, між тим, що є, і тим, що повинно бути» [3].

У суспільстві діють різні види соціальних норм – моральні, правові, соціально-корпоративні, естетичні, релігійні та інші. Соціальні норми передбачають форми та засоби, за допомогою яких можуть бути реалізовані встановлені моделі порядку у міжіндивідуальній, груповій та міжгруповій взаємодії людей. Вони існують у вигляді правил, розпоряджень та заперечень. Історичний розвиток суспільства, незалежно від специфічних рис даної культури, повинен забезпечувати збереження одних та заміну інших соціальних норм в залежності від змін, що відбуваються у житті соціуму. Таким чином, у культурі існують механізми, здатні продукувати, консервувати, репродукувати та трансформувати систему соціальних норм.

Важливу роль у системі соціальної регуляції з часу появи суспільства відігравали мораль та право. Саме вони виконували та продовжують виконувати роль головних регуляторів людських дій, підтримуючи структурний та інституційний устрій суспільного життя.

Як уже відмічалось, у сучасному суспільстві існує кілька видів соціальних норм: правові, естетичні, релігійні та корпоративні. Кожна з них, виконуючи схожі функції, зберігає свою специфіку, виступаючи в якості регулятора особливого роду. Так, релігійні розпорядження та заперечення передбачають віру у надприродну істоту. Надприродна істота, тобто Бог не лише їх джерело, але й головний їх захисник (надприродні покарання повинні доповнювати соціальні санкції по відношенню до порушника). Специфіка естетичних норм заключається в тому, що вони регулюють процедуру оцінки речей та поступків з точки зору їх краси (прекрасного у їх протиставленні до огидного). Образи прекрасного та огидного, які склалися у даній культурі, виступають нормативними регуляторами.

Особливе місце у ряду соціальних норм займають корпоративні норми, тобто норми, які приймаються суспільними об'єднаннями та які регулюють відношення між їх членами та учасниками. Як зазначає Н. Медведев, з середини ХІХ століття на головну парадигму мислення все більший вплив має політика, послаблюючи провідну роль науки та наукової об'єктивності. «Однією з визначних рис політики у порівнянні з наукою є значно більша суб'єктивізація цінностей, підвищення їх корпоративного характеру. Цінності класу, нації, суспільства стають домінуючими, об'єктивність, характерна для наукового мислення, поступається місцем колективній суб'єктивності, у жертву якої приноситься все, а нерідко і сама істина» [4].

Специфічна особливість моральних норм полягає в тому, що вони співвідносяться із внутрішньою позицією індивіда, будучи при цьому, зовнішнім розпорядженням. Включаючи у себе деякі уявлення про добро і зло, обов'язок і совість, доброчесність і розпусту, справедливість і честь, моральні норми проходять через самосвідомість індивіда, піддаються напруженому переживанню. Моральні норми найбільш розмиті у сучасному модернізованому суспільстві. Однак вони не є лише суб'єктивними. В оцінюваних явищах присутній як особистісний момент (внутрішня воля індивіда і самостійна мотивація ним правил моральної поведінки та моральних оцінок), так і об'єктивний, позаособистісний момент (моральні

цінності, форми та норми людських стосунків, які склалися у даній культурі, соціальній групі, суспільстві). Таким чином, мораль можна розглядати як внутрішній саморегулятор поведінки, тоді як моральні норми виступають у якості зовнішніх регуляторів.

Існування соціальних норм передбачає соціальні санкції, котрі і роблять можливим соціальний контроль, втілюючи в життя уніфіковану систему цінностей.

Повертаючись до питання про духовні цінності, слід відмітити, що вони пов'язані, насамперед, з реалізацією особистості, тобто з людською екзистенцією. Духовні цінності являють собою ієрархію, тобто складну та багаторівневу систему, що забезпечує фундамент соціальних відносин, а також дій та поступків людей. Специфіка духовних цінностей заключається в тому, що вони проявляються у ситуації вільного та особистісного вибору. До числа духовних цінностей слід, насамперед, віднести загальні моральні поняття, такі як добро, обов'язок, совість, воля, добродійність та щастя. До них же слід віднести такі поняття як істина та краса, тому що набуваючи морального змісту, вони, відповідно, долають кордони естетики та гносеології.

Суть та зміст духовних цінностей визначають феномен духовно-морального ідеалізму. У сучасній аксіології духовно-моральним ідеалізмом називають віру в існування вічних та непорушних цінностей, абсолютних за своїм значенням для людини. Сукупність таких цінностей складає ідеал, котрий є найбільш абстрагованим та універсальним уявленням. Як відмічають дослідники, неможливість сформулювати імперативний зміст ідеалу на конкретних прикладах робить духовно-моральний ідеалізм дуже обмеженим у процесі духовного виховання та морального удосконалення особистості [1, 4].

Поняття ідеалу розкриває нам, як у певній культурі реалізується узагальнений образ добра. Іншими словами, добро постає як абсолютна цінність, котра визначається лише у парі з абсолютною антицінністю – злом. У соціальній теорії добро та зло можна визначити як дії, свідомо співвіднесені з деякими нормативними стандартами, тобто з ідеалом та його протилежністю. Удаючись до просторового образу, можна визначити добрий поступок як наближення до ідеалу, а злий (не добрий) як віддалення від нього.

Історія цивілізації дає змогу зробити висновок про те, що різних суспільствах та в різні епохи система духовних цінностей і, насамперед, духовно-моральний ідеал суттєво відрізнялись один від одного. Виходячи з цього, можна зробити висновок про відносність духовних цінностей та морального ідеалу. Однак їх відносність не можна абсолютизувати. Саме така позиція морального релятивізму, неспроможність якої переконливо доведена теоретиками.

Як відмічають В. Стьопін, А. Гусейнов, В. Межуєв, В. Толстих, за так званим різноманіттям ідеалів та цінностей, що відкривається при порівнянні історичних епох та різних цивілізацій, ховаються загальнолюдські цінності,

універсалізм котрих безпосередньо витікає із універсальної природи людської особистості. Виступаючи проти традиційної для радянського суспільствознавства доктрини пріоритету класових цінностей, ці філософи підкреслили зв'язок загальнолюдських цінностей та «всесвітності історії». «Небезпека всезагальної смерті та страх перед нею може бути переможеним лише прагненням до нового життя. Як би не визначали головні параметри цього життя, в його основу повинні бути закладені цінності, близькі та зрозумілі кожній людині, незалежно від її статусу у суспільстві. Відкриття такого роду загальнолюдських цінностей і складає головне завдання сучасної культури, зміст того, що можна було б назвати новою духовністю – більш універсальною, ніж всі попередні форми» [5].

Таким чином, головною відмінною рисою духовних цінностей слід визнати їх універсалізм. А головним антиподом – пріоритети та стандарти, котрі показують намагання роз'єднати людей на етнічній, расовій, релігійній або класовій основі. При цьому не слід забувати, що роз'єднуючий фундамент у вигляді ціннісної диференціації – природній наслідок культурного різноманіття. Та чи є природнім саме роз'єднання в умовах глобалізації та формування єдиного людства?

Кожна культура створює певний порядок за допомогою понять, відносин, норм, цілей та цінностей. У цей порядок включені і природа, і кожна людина, і суспільство в цілому. Якщо слідувати концепції У. Гуденау [6], існує чотири головних елемента культури: поняття, відносини, цінності та правила.

Поняття (концепти). Їх сукупність визначає мову, якою говорять представники даної культури. За допомогою понять людина упорядковує свій досвід, здійснює обмін ідеями та інформацією.

Відносини. Якщо за допомогою понять ми можемо виділити ті чи інші частини світу, то за допомогою системи відносин ми встановлюємо, як ці частини пов'язані між собою (в просторі, часі і за значенням).

Цінності. Цінності – це загальноприйняті переконання відносно мети, до якої людина повинна прямувати. Вони лежать в основі звичаїв та моральних норм, прийнятих у даному суспільстві.

Правила. Правила регулюють поведінку людини у відповідності з цінностями даної культури. Правила представляють собою розпорядження та норми дії, співвідносяться з цінностями як засоби з метою.

Цей підхід, зроблений в рамках соціологічної точки зору, дає змогу показати, наскільки органічно пов'язані між собою духовні та практичні (матеріальні) цінності. Тому, говорячи про специфіку духовних цінностей, необхідно пам'ятати про те, що вони не існують окремо від практичних, а їх зміна також неминуче пов'язана із зміною всього культурного світу. Наприклад, принципи справедливості, що складають важливу частину духовних цінностей, завжди детерміновані поняттями та відносинами, котрі дозволяють виразити соціальний порядок, а також уявленнями про природу людини, добро та зло. Настільки ж залежні від картини світу та мови розуміння любові, уявлення про щастя, обов'язок та совість.

Як відмічає А. Агамов [7], однією із цінностей найбільш значимих для молоді є воля. Воля є невід'ємною умовою становлення особистості. Небажання ставати особистістю, «втеча від волі», як би по-різному не пояснювали цей феномен соціологи, педагоги, психологи та філософи, пов'язане, насамперед, із відмовою від духовних цінностей та моральних орієнтирів. Але й поняття волі є багатозначним, що перешкоджає виявленню та опису всієї системи духовних цінностей.

Потреба у волі, як і потреба у інших духовних цінностях, стрімко виросла за останнє століття. Це пов'язано з радикальним перетворення сучасного суспільства, яке посилює почуття самотності. Як відмічав Е. Фромм у своїй класичній праці «Втеча від волі», процес індивідуалізації людини породжує два аспекти: позитивний та негативний. Позитивний аспект заключається у розвитку особистості, а негативний – у зростаючій самотності людини.

Подолати негативні наслідки, тобто звільнитися від самотності можна двома способами. Перший шлях Е. Фромм оцінює як непридатний з моральної точки зору. Мова тут іде про підкорення та про відмову від особистої індивідуальності. Непридатність даного шляху пов'язана з тим, що людина платить за відчуття безпеки повноцінністю своєї особистості.

Втеча від волі завжди обертається для людини новою неволею, особистісним та емоційним надломом, агресивністю та недоступністю щастя. «Інший шлях, – пише Е. Фромм, – єдиний продуктивний, який не приводить до невирішених конфліктів, – це шлях спонтанних зв'язків з людьми та природою, тобто таких зв'язків, котрі поєднують людину зі світом, не знищуючи його індивідуальність. Такі зв'язки, найвищим проявом яких є любов та творча праця, закладені у силі цілісної особистості і тому не обмежують розвиток особистості, а сприяють цьому розвитку до максимуму» [8].

Таким чином, педагогічні, психологічні, соціологічні та філософські дослідження проблем духовного життя повинно опиратися на дані опитувань, в яких би містилась інформація про думки та уявлення людей, а також дані, котрі дають змогу за діями людей робити висновок про їх наміри і, потім, будувати картину духовних цінностей сучасної молоді у динамічному вимірі.

У класичній соціології поняття цінності розглядається М. Вебером у його концепції соціальної дії. Як відомо, М. Вебер розрізняє чотири види соціальної дії. Основою для типологізації тут виступає мотивація людської активності. У залежності від мотиву, можна, стверджує основоположник «розуміючої соціології», виділити цілераціональні, ціннісно-раціональні, афективні та традиційні дії [9].

М. Вебер зазначає, що ціннісно-раціональна орієнтація дії відрізняється від афективної поведінки свідомим визначенням своєї направленості та орієнтацією на неї, яка послідовно планується. Лише ціннісно-раціонально

діє той, хто, не дивлячись на можливі наслідки, слідує своїм переконанням про обов'язок, гідність, красу, релігійні переконання... [9].

Далі М. Вебер відмічає, що з цілераціональної позиції ціннісна орієнтація завжди ірраціональна, тому що не здатна раціонально обґрунтувати свою мету. Таким чином, цінність можна визначити як ірраціональну мету, котра формується у процесі інкультурації та соціалізації [9].

Теоретичні основи проблеми формування духовних цінностей особистості, її ціннісних орієнтацій закладені у психологічних дослідженнях Л. Божович, Г. Костюка, О. Леонтєва, С. Рубінштейна, А. Петровського, В. Семиченко, В. Рибалки та інших. Дослідники вказують на те, що розвиток особистості, її ціннісних орієнтацій відбувається під впливом суспільства, сім'ї, друзів, проте у системі суспільства реалізація цих завдань є важливою складовою навчально-виховного процесу.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що соціокультурні зміни, що супроводжують процеси державотворення в Україні, актуалізують не лише потребу гуманізації стосунків в оновлюваному суспільстві, але й гостро висвітлюють проблему морально-духовного становлення молоді. Пошуки ефективних напрямів виховання та освіти юнацтва зумовлюють розвиток таких педагогічних систем, які б сприяли вирішенню проблем аксіологічного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апресян Р.Г., Гусейнов А.А. Этика: Учебник. – М.: Гардарики, 1998. – 229 с.
2. Гайденко П.П. Принцип всеобщего опосредования в неокантианстве марбургской школы // Кант и кантианцы. – М.: Наука, 1978. – 210 с.
3. Дюмон Л. Эссе об индивидуализме. – Дубна: Феникс, 1997. – 250 с.
4. Медведев Н.П. Переоценка ценностей как социальный феномен. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 1995. – С. 61.
5. Степин В.С., Гусейнов А.А., Межуев В.М., Толстых В.И. От классовых приоритетов к общечеловеческим ценностям / Квинтэссенция: Филос. альманах, 1991. – М.: Политиздат, 1992. – С. 34-35.
6. Смелзер Н. Социология. – М.: Прогресс, 1993. – С. 117.
7. Агамов А.А., Шабалдас А.Е. Свобода личности как социальный феномен. – Ставрополь: 1997. – С. 80-85.
8. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1989. – С. 35.
9. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 628-629.